

VAIDA ASAKAVIČIŪTĖ

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Lietuva
Vilnius Gediminas Technical University, Lithuania

APIE FILOSOFINES DAILĖS TERAPIJOS IŠTAKAS IR TAIKYMO GALIMYBES

The Philosophical Origin of Art Therapy and its Practical Application

SUMMARY

The article reviews the philosophical and psychological origins of Art Therapy and its practical application possibilities. A special focus is given to the influence of the views based on philosophical and psychological ideas of art therapy functions, methods and practical significance. The article aims to highlight the positive benefits of the adoption of art therapy techniques and their effects on health of a human soul and body as well as a self-cognition. The focus is on a creative process, which is considered to be one of the most important elements of art therapy. The advantages of art therapy, such as a self-expression through colours, the personality in self-creation, the education of the personal creativeness and spirituality, are concisely presented in the paper.

SANTRAUKA

Straipsnyje apžvelgiamos dailės terapijos filosofinės ir psichologinės ištakos, pagrindinės nuostatos ir jų taikymo praktinės galimybės. Nagrinėjamos dailės terapijos pamatinių teorinių nuostatų sąsajos su neklasikine, gyvenimo filosofija ir įvairiomis psichopatologinėmis bei psichoanalitinėmis koncepcijomis. Ypatin-gas dėmesys skiriamas dėl filosofijos ir psichologijos idėjų įtakos susiformavusių požiūrių į dailės terapijos funkcijas, metodus ir praktinę reikšmę analizei. Straipsnyje siekiama išryškinti dailės terapijos metodų pritaikymo naudą ir poveikį žmogaus vidinei būsenai, jo fizinei ir dvasinei sveikatai bei savęs pažinimui. Analizuojant dabartinės dailės terapijos ypatumus, susitelkiama į meninės kūrybos procesą, kuris traktuojamas kaip vienas svarbiausių dailės terapijos dėmenų.

Kaip jau buvo minėta, nors esama tačiau visur pagrindinis dėmesys kryps-
skirtingų ir net prieštarų dailės ta į kūrybos procesą ir žmogų. Kūrybinis
terapijos metodų ir jos vykdymo formų, procesas yra vienas svarbiausių dailės

RAKTAŽODŽIAI: dailės terapija, menas, asmenybė, neklasikinė filosofija, gyvenimo filosofija, psichoanalizė.
KEY WORDS: art therapy, art, personality, non – classical philosophy, philosophy of life, psychoanalysis.

terapijos dėmenų. Todėl glaustai pana-
grinėkime patį tapybos procesą, kuo jis
yra svarbus? Dailės terapija remiasi prie-
laida, kad būtent terapijos proceso metu
žmoguje įvyksta pokyčiai, atsipalaidavi-
mas, susitaikymas, išgijimas. Pažymėti-
na, kad visi „dailės terapijos metodai
grindžiami prielaida, kad kiekvienas
žmogus, mokantis ar nemokantis piešti,
turi įgimtą (slaptą) gebėjimą savo emo-
cijas, jausmus, būsenas išreikšti atitinka-
ma spalva ir, pasirinkęs atitinkamas
priemones bei techniką, gali perteikti
savo išgyvenimus. Tai ir yra vadinama
kūrybiniu procesu. Čia labai svarbi da-
lyvio emocinė atmintis, pagrindinis sa-
vireguliacijos ir tobulėjimo šaltinis, at-
skleidžiantis vidines (prigimtas) galias
savęs pažinimui, kūrybai, savigyda“²⁰.

Todėl dailės terapijos seansų metu
siekiama ugdyti asmenybės individualu-
mą ir laisvumą. Laisvė ir intuityvumas
yra esminiai terapinio-kūrybinio proceso
bruožai, nes dailės terapijos procese dar-
bai kuriami natūraliai, be proto kontro-
lės, kas padeda išreikšti pasąmoninius
išgyvenimus per simbolius ir vizualines
formas. Todėl visi dailės terapeutai sutar-
tinai tvirtina, kad norint dalyvauti meno
terapijoje jokie piešimo įgūdžiai nereika-
lingi. Kas yra išties būtina šiame kūrybi-
niame procese – tai paties žmogaus pa-
stangos, noras atsiverti. Intuityviai atlie-
kamas kūrybinis procesas – vienas iš
svarbių dailės terapijos metodų, leidžian-
čių panirti į savo vidinį pasaulį, o gautas
meno kūrinys yra lyg vidinio dvasinio
pasaulio atspindys, padedantis žmogui
geriau pažinti save. Čia atsiskleidžia ter-
rapinės ir diagnostinės dailės terapijos
prielaidos. Dailės terapeutai, pasitelkda-

mi vaizduojamosios raiškos „atpažini-
mo“ būdus, kūrybinius procesus gali
aiškinti psichologijos mokslo terminija²¹.

Šiame kontekste meninė kūrybinė
išraiškos būdai (spalvos, linijos, formos)
tampa nustatymo priemone, leidžiančia
pamatyti žmogaus viduje slypinčias pa-
tologijos grėsmes, poelgių motyvus ir
psichologines būsenas. Tačiau tam būti-
na sukurti ryšį tarp kliento, terapeuto ir
meno produkto. Terapeutas konsultuoja
ir padeda žmogui tarsi pažvelgti į save
per atstumą, surasti reikiamus problemų
sprendimo būdus, padeda atkurti pa-
žeistą bendravimo su artimaisiais ar so-
cialine aplinka santykį. Jis, anot dailės
terapeutės Dapkutės, iškyla kaip kliento
dialogo su vaizduojamąja produkcija
tarpininkas²². Vis dėlto, Šapokos teigimu,
apskritai vertinant, tokios diagnostinės
prielaidos gali būti sąlyginės ir neviena-
reikšmiškos, bet kokia dailės terapijos
diagnostinė išvada tuo pat metu yra ir
konstruktyvi, ir receptyvi, kitaip tariant,
ji visada yra tik daugiau ar mažiau ar-
gumentuotas spėjimas²³.

Kitas svarbus dailės terapijos dėmuo
yra saviraiška spalvomis. Dailės terapija
remiasi kūrybine išraiška kaip galimybe
išsakyti. Menas yra universaliausia kal-
ba. Ir dažnai neverbali kalba yra įtaiges-
nė ir stipresnė už bet kokius garsiai pa-
sakytus žodžius. Kaip taikliai pastebėjo
Ludwigas Wittgensteinas savo analitinė-
je filosofijoje, pasakyti žodžiai dažnai
negali tiksliai įvardyti tikrovės, todėl
žmonės tarpusavyje nesusikalba, kyla
įvairūs nesutarimai ir nesusipratimai²⁴.
Iš tiesų kartais mūsų išgyvenimai per
daug sudėtingi ir painūs, kad galėtume
juos suprantamai išreikšti žodžiais sau

ir kitiems. Spalvos – tai netiesioginė komunikacijos priemonė, kuri leidžia kalbėti laisvai ir nevaržomai.

Įvairūs spalvų deriniai ir charakteristika – tai tarsi vizualūs pranešimai, kuriuose slypi žinia apie jausmus ir kurie leidžia pamatyti savo silpnąsias bei stipriąsias puses. Spalvos kaip saviraiškos priemonė padeda išskelti į viršų – ant piešimo lapo – tai, kas buvo giliai užslėpta žmogaus širdyje, kas jį slėgė, neramino. Dėl to žmogus patiria dvasinį apsišalimą, išsilaisvinimą. Pastebima, kad po tokių dailės terapijos praktinių užsiėmimų, kai asmuo išreiškia savo vidinį patyrimą vaizduodamas (piešdamas), jis ne tik geriau išmoksta pažinti savo mintis, bet sustiprėja gebėjimas valdyti savo jausmus, išauga tolerancija, savigarba sau ir kitiems žmonėms. Pastaraisiais metais atliktais tyrimais įrodyta, jog kūryba pozityviai stimuliuoja psichinę ir fizinę žmogaus sveikatą. Tokius gautus teigiamus rezultatus ir konstruktyvias pastabas plačiai aprašo JAV nuo 1983 m. leidžiamas periodinis leidinys²⁵.

Taigi, kaip buvo minėta, meno terapijos ištakos susijusios su psichoterapija, čia glūdi jos pirminės prielaidos. Todėl glaustai apžvelkime, kokie yra jų sąlyčio taškai. Dailės terapeutė Margaret Naumburg, kurios vardas siejamas su dailės terapijos užuomazgomis JAV, sekdamą psichoanalizės idėjomis, teigia, jog vaizduojamoji kūryba sujungia nesąmoningąją ir sąmoningąją sferas per archajiškus simbolius, kurių pats autorius nepajėgus iškoduoti ar interpretuoti²⁶. Remiantis psichoanalizės pradininko Freudu nuostatomis, galima sakyti, kad kiekvienu

kūriniu per tam tikrus simbolius autorius tarsi „išlieja“ savo vidiniame pasaulyje gimusius vaizdinius, slapčiausius siekimus ir potraukius. Meno kūrinuose glūdi prisiminimai, nesąmoningai nuo paties autoriaus paslėpta tikroji jo asmenybės charakterio pusė. Padėti žmogui pažinti save, atverti jam savo sielos gelmines versmes ir šitaip jį apsaugoti nuo savęs paties, padėti jam įgyti drąsos išsilaisvinti ir įtvirtinti save – šį uždavinį sau iškeilia Freudas²⁷. Arba, kitaip tariant, leisti nesąmoningam turiniui surasti kelią į sąmonę ir išvaduoti individą nuo įkalinimo savo kompleksuose ir ribose. Tam tikslui pasiekti svarbu surasti tą lemiamą tašką, kur prasidėjo skausmingas suklu-pimas, žmogaus psichikos sužeidimas.

Jau Schopenhaueris manė, „jog psichinius sukrėtimus visiškai išgydyti būtų galima tada, jeigu pasisektų priglusti prie to vidinio gyvenimo taško, kur buvo patirtas lemiamas sukrėtimas: norint sužinoti, kodėl žiedas vysta, reikia ištirti augalą iki pat šaknų“²⁸. Tad Freudas, kaip ir Schopenhaueris bei kiti iracionalistai, meninę kūrybą sieja su žmogaus būties tragizmu, kančia, troškimu atitrūkti, išsilaisvinti, palaikyti psichinę pusiausvyrą. Meninė kūryba yra galimybė atitolti nuo grėsmingos realybės, žiaurios tikrovės, kūryba – tai svajonių, fantazijų, užslėptų skausmingų emocinių išgyvenimų, aistrų, troškimų išraiška (sublimacija), iš kurios gimsta meno kūriniai. Abiejų pastarųjų mąstytojų koncepcijose „nesąmoningas pradas yra centras, šerdis, iš kur plaukia visi žmogaus gyvenimo, psichinės ir kūrybinės veiklos gelminiai impulsai, nuolat balan-

suojama tarp teigiamų ir neigiamų, genialumo ir beprotybės, pozityvių kūrybinių ir destruktivių impulsų²⁹.

Šis nesąmoningumo pradai, stipriai veikiantis asmenybės elgesį, charakterį, būdą, yra dailės terapijos branduolys. Šiame kontekste atsiskleidžia, kaip psichoanalizės pradininko Freudio mintys nulėmė meno terapijos problemų lauką, metodus ir tikslingumą bei konceptualias prielaidas, kad „giluminės, nesuvoktos mintys ir jausmai dažniausiai išreiškiami ne žodžiais, o vaizdiniais ir simboliais. Meno priemonėmis išreikšti vaizdiniai atspindi visus sąmoningus procesus, tarp jų baimes, vidinius konfliktus“³⁰. Freudio sekėjo Jungo analitinė psichologijos teorija³¹ dar labiau sustiprino prielaidas, kad kliento tapybos kūrinys slepia kur kas gilesnį sąmoninį – simbolinį lygmenį. Tad dailės terapija, savo ištakas radusi kaip psichoterapijos pagalbinė priemonė, suteikia galimybę žmogui nusimesti kaukes, įveikti asmenybės griaujančias destruktivias jėgas, panirus į savianalizę atrasti praeityje išgyventas nesėkmes. Kaip, pavyzdžiui, dailės terapijos metu žmogus gali bent jau vaizduotėje atkurti tai, kas yra prarasta, arba buvę praeityje, gali atkurti nemalonią trikdančią sceną, nelaimingą atsitikimą arba sunkias akimirkas. Jis gali nupiešti tą, kuris mirė, ir pasakyti jam tai, ko niekad neprisiruošė pasakyti, arba atsiimti žodžius, kuriuos gailisi pasakęs. Tokiu būdu atvaizduojant praeityje buvusius įvykius, sukyla su jais susijusios emocijos, o šias emocijas išreikškus, galima pajusti palengvėjimą³².

Arnoldas Hauseris, lygindamas psichoanalizę su įvairiomis estetikos ir me-

no filosofijos srovėmis, ją traktuoja kaip vieną iš pirmųjų, kuri taip giliai sugebėjo atskleisti ir paaiškinti paslėptus kūrybos šaltinius. Anot jo, psichoanalizė interpretuoja meno kūrinį kaip asmeninį dokumentą ir paaiškina meninį stilių kaip ypatingų psichologinių polinkių išraišką³³. Tad remiantis šiomis įžvalgomis galima teigti, kad meninė kūryba dailės terapijos metu leidžia išreikšti sunkiai išreiškiamas, užblokuotas sąmonines emocijas ir atlieka tarsi perkėlimo, išsisakymo, išsivalymo funkciją ir tampa pozityviu žmogaus vidinės ir išorinės tikrovės koordinavimu.

Be to, dailės terapija, kaip viena iš menų terapijos rūšių, yra taikytina ne tik atliekant reabilitacinę ar diagnostinę funkcijas, bet gali būti siejama su natūraliu poreikiu išlaisvinti žmoguje glūdinčią kūrybiškumą; tai yra sustiprinti individo kūrybinę potencialą, norą tobulėti, atrasti naujas, dar neatskleistas savo asmenybės galimybes. Kaip pabrėžia gyvenimo filosofas Bergsonas savo programiniame veikle *Kūrybinė evoliucija*, asmenybėje slypi didelė saviraiškos ir galimybių programa. Žmogaus asmenybė, *gilusis Aš*, kaip ir gyvenimas, nepaliaujamai auga, didėja, bręsta, nuolat kinta. Žmoguje glūdinči intuicija yra tas šauklis, kviečiantis ir raginantis kurti. Būtent menas, anot prancūzų filosofo, yra tobuliausia įgimto žmogaus sugebėjimo kurti forma. Kūryba yra žmogaus savastis – mumyse slypintis gyvybinis polėkis *élan vital* yra siekis kuo plačiau realizuoti duotas galimybes. Taigi žmogaus egzistencijos esmę lemia intuicija, kuri padeda atitrūkti nuo daiktiškojo pasaulio, pajusti savo vidines gelmes ir

pakilti į dvasinę sritį. Intuicijos dėka atgyja gyvybinis polėkis, kuris intelekto yra sustingęs³⁴. Taigi menų terapijos praktikoje atsispindi gyvenimo filosofijos idėjos ir prielaidos, kad intuityvi meninė kūryba tiesiogiai veikia prigimtinių žmogaus kūrybingumą, skatina asmenybės savikūrą ir augimą. Dar daugiau, menas padeda atskleisti žmogaus asmenybės unikalumą, nepakartojamumą ir individualumą.

Ir pabaigai, nagrinėjant meninės saviraiškos poveikį žmogui, verta trumpai aptarti dvasingumą, kuris yra vienas iš reikšmingiausių dailės terapijos sesijų aspektų. Anot Kučinskienės, dvasingumas plačiąja prasme ir dailės terapija yra tarpusavyje susiję fenomenai. „Galime drąsiai teigti, kad tarp jų egzistuoja tarpusavio ryšys. <...> Tiek dvasingumas, tiek dailės terapija gali būti apibūdinami per patiriamą santykį su Dievu, su pačiu savimi ir kitais.“³⁵ Dabartinis žmogus susiduria su daugeliu sunkių iššūkių ir išmėginimų – atmetamos pamatinės krikščioniškos dorybės, slegia gyvenimo beprasmybė, išrinka vertybinę krizę, apima dvasinis skurdas, vienišumo jausmas, kyla bendravimo problemų. Dabartinėje industrinėje technologijų visuomenėje, kur nepaliaujamas tempas, triukšmas, vis labiau trūksta vidinio susikau-pimo, dvasingumo, dėmesio sau.

Daugelis giliai tikinčių žmonių savyje jaučia ilgesį amžinybės – Dievo, to, kas tikra, amžina, nesikeičia, kuris yra Meilė. Juk vienas iš svarbiausių žmogaus prigimtinių troškimų yra jaustis vertin-gam, mylėti ir būti mylimam. Todėl dailės terapija gali būti orientuojama į tokias amžinas vertybes kaip tikėjimas, viltis,

meilė, dėkingumas. Kučinskienė, analizuodama dvasingumo ir dailės terapijos santykį, remiasi Catherine Moon, kuri palygino dailę su malda. Pastarosios teigimu, „dalydamiesi savo skausmu ir viltimi dailės terapijos sesijose, jų dalyviai tampa eucharistine bendruomene, atvira susitikimui su Dievu, paslaptimi, jėga, kuri yra stipresnė už žmogų. Labai žmogiška vengti skausmo, pažeminimo, kančios, tačiau kūryba, gimstanti išgyvenant šiuos jausmus, yra šuolis tikėjimo link.“³⁶ Meno terapeutė Moon į savo darbą žvelgė trimis svarbiausiais krikščioniškos teologijos aspektais: per malda, sakramentus ir malonę. Theresa Crooks knygoje *Dvasingumas, kūrybiškumas, tapatumas ir dailės terapija* pristato daug meno terapeutų, kurių krikščioniškas tikėjimas į Dievą turėjo teigiamą ir efektyvų poveikį jų darbui su klientais. Crooks dalijasi įžvalgomis, kad terapeuto gilus tikėjimas tarsi atveria kelią Dievui veikti per jį ir padėti žmonėms. Kita svarbi Crooks tyrinėjimų nuostata – meno terapija gali padėti atrasti ir išgyventi Dievą kaip Kūrėją, ir ši perspektyva padidina gydymo meno galią³⁷.

Taigi pasitelkdami kūrybą, meninę saviraišką ir dailės terapijos metodus, galime ne tik atkurti savo emociją ir dvasinę pusiausvyrą, bet, svarbiausia, atrasti santykį su Dievu; priimant Dievo meilę išmokyti mylėti save, gyvenimą ir kitus. Tad dailės terapijos sesijų metu žmogui padedama atkurti ryšį ne tik su savimi ir kitais, bet, svarbiausia, pajaus-ti ryšį ir su Aukščiausiuoju Kūrėju, kuris dovanoja žmogaus gyvenimui pilnatvę ir egzistencinę prasmę.

IŠVADOS

Glaustai aptarę kai kuriuos svarbesnius dailės terapijos idėjų genezės aspektus, galime konstatuoti, kad neklasikinė ir gyvenimo filosofija bei įvairios ankstyvosios psichologinės teorijos, apmąstančios meninės raiškos įtaką asmenybei, nesąmoningumo sferą bei įvairius psichopatologinius procesus, turėjo didžiulį poveikį įvairių psichoterapijos, tarp jų ir dailės terapijos, konceptualių nuostatų raidai. Dabartinė iš įvairių filosofinių idėjų ir psichoterapijos formų išsirutuliojusi dailės terapija nėra statiška, o sudėtinga ir sparčiai besikeičianti dabartinės humanistikos sritis, kuri turi plačias praktinio pritaikymo galimybes, nuolat tobulėja jos metodai ir darbo priemonės. Taigi dailės terapija nėra vien siauras ir uždaras specializacijos dalykas, bet tarpdalykinė kompleksinė disciplina ir integrali sistema, kuri paremta vizualinio meno kūrybiniu procesu, psichologijos ir psichoterapijos sinteze jungianti įvairius, dažnai net prieštarigus praktinius veiklos metodus ir medicininius vertinimus. Ji plačiai taikoma medicinos, švietimo ir socialinėse įstaigose.

Kita vertus, dabartinė dailės terapija kartu yra savita asmenybės ugdymo

priemonė, arba psichoterapijos forma, orientuota į kiekvieno žmogaus prigimtinių galių išskleidimą, pabrėžiant kūrybinio proceso intuityvumą, kuris yra svarbiausias dailės terapijos dėmuo. Kreipdamasi į giliausius dvasinius asmenybės sluoksnius, jautriausius užslėptus išgyvenimus, dailės terapija siekia padėti asmeniui harmonizuoti santykius su išoriniu pasauliu ir pačiu savimi. Todėl aktyvus asmens įtraukimas į meninės kūrybos ar meno kūrinių suvokimo procesą tampa svarbia pagalbine priemone asmenybės ugdymui, terapijai ir reabilitacijai. Dailės terapija siekia padėti save suprasti, pajauti, išreikšti. Todėl dailės kūrinys traktuojamas kaip vidinio pasaulio atspindys, kuris atskleidžia žmogaus išgyvenimus ir vertybines nuostatas. Iš čia kyla ir pagrindinis paties dailės terapijos proceso tikslas – padėti žmogui sužinoti ir priimti tiesą apie save, susigaudyti savo jausmuose ir mintyse, atkurti dvasinę ir emocinę pusiausvyrą, suteikti jėgų nugalint sunkumus, lavinti kūrybinius įgūdžius ir ugdyti dvasingumą. Tad dailės terapijos sesijų metų žmogui padedama atkurti ryšį ne tik su savimi ir kitais, bet, svarbiausia, pajauti ryšį ir su Aukščiausiuoju Kūrėju.

Literatūra ir nuorodos

- ²⁰ Marija Mendelė-Leliuginė, *Socialiai atsakingos asmenybės ugdymo modelis*. Metodinis leidinys. Vilnius: Justitia, 2012, p. 100.
- ²¹ Pgl. Людмила Лебедева, *Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий*. Санкт Петербург: Речь, 2007, с. 40.

- ²² Aldona Dapkutė, *Kalba be žodžių*. Vilnius: Rafaelis, 2003, p. 15.

- ²³ Kęstutis Šapoka, Dailės terapija; ištakos ir įtakos. Dailės terapijos diagnostinė funkcija: nupiešk savo sielą. *Kultūros barai* 12, 2011, Vilnius: VŠĮ „Kultūros barų“ leidykla, p. 73–79.

- ²⁴ Pgl. Ludvig Wittgenstein, *Filosofiniai tyrinėjimai. Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1995.
- ²⁵ Art Therapy. *Journal of the American Art Therapy Association*. Volume 33, Issue 1/2, (2016) <http://www.tandfonline.com/toc/uart20/current>
- ²⁶ Pgl. Waller Diane, Art Therapy in United Kingdom: Some Theoretical and Contextual Consideration. *International Journal of Art Therapy*, No. 2. London: British Association of Art Therapists, 1998, p. 13.
- ²⁷ Pgl. Erichas Fromas, *Psichoanalizė ir religija*. Vilnius: Mintis, 1981.
- ²⁸ Stefan Zweig, *Apie Zigmundą Froidą. Portretas*. Iš vokiečių k. vertė Elena Zambacevičiūtė. Vilnius: Vyturys, 1999, p. 85.
- ²⁹ Antanas Andrijauskas, Freudo psichoanalitinis posūkis. Kelias nuo metafizikos į metapsichologiją. *Neklasikinės ir postmodernistinės filosofijos metamorfozės*. Vilnius: Meno rinkos agentūra, 2010, p. 324.
- ³⁰ *Savęs pažinimo ugdymo modelis panaudojant dailės terapiją*. Metodinis leidinys. Vilnius: VšĮ Asmenybės ugdymo institutas „Rafaelis“, 2012, p. 263.
- ³¹ Jung Karl Gustav, *Psichoanalizė ir filosofija*. Iš vokiečių k. vertė Zigmantas Ardickas. Vilnius: Pradai, 1999.
- ³² Dalley Tessa, John Birtchnell, Meno terapija kaip psichoterapijos forma. *Dailė kaip terapija: dailės taikymo gydymui įvadas*. Vilnius: Apostrofa, 2004, p. 66.
- ³³ Arnold Hauser, *The Philosophy of Art History*. London: Vintage Book, 1959, p. 109.
- ³⁴ Pgl. Henri Bergson, *Kūrybinė evoliucija*. Iš prancūzų k. vertė Petras Račius. Vilnius: Margi raštai, 2004.
- ³⁵ Rasa Kučinskienė, Dvasingumo aspektas dailės terapijų metu. *Meno terapija: realijos ir perspektyvos* Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2013, p. 50.
- ³⁶ Rasa Kučinskienė, Dvasingumo aspektas dailės terapijų metu. *Meno terapija: realijos ir perspektyvos*. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2013, p. 49.
- ³⁷ Theresa Crooks, *Spirituality, Creativity, Identity, and Art Therapy*. 2013, prieiga per internetą: <<http://digitalcommons.lmu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1123&context=etd>>.